

Inhoud

Inleiding	7
<i>Abram de Swaan</i>	
1. Arie de Froe – Wetenschapper in dienst van de goede zaak	15
<i>Jaap Cohen</i>	
2. Arie de Froe's subversieve wetenschapsbedrijf: herinneringen en reflecties	31
<i>Hans Ulrich Jessurun d'Oliveira</i>	
3. Een opeenstapeling van toevalligheden	63
<i>André J.F. Köbben</i>	
4. Nino Kotting en de arisering van Joodse Nederlanders	73
<i>Derk Venema</i>	
5. Rassen, Waan of Werkelijkheid?	103
Met aandacht voor het verzetswerk van Arie de Froe	
<i>Machteld Roede</i>	
6. De Aktie Portugesia	191
Het legitimeren van nationaalsocialistische rassenideologie als overlevingsstrategie, 1941-1944	
<i>Jaap Cohen</i>	
Nawoord	219
Over de auteurs	221

Arie de Froe als rector magnificus op de Dies Natalis van de Universiteit van Amsterdam in 1973 (Bijzondere Collecties, Universiteitsbibliotheek UvA).

Inleiding

Abram de Swaan

Arie de Froe heb ik voor het eerst bewust ontmoet op 25 november 1956, dat was de eerste 'autoloze zondag', tijdens de Suez-crisis door de regering afgekondigd uit zorg om de olieaanvoer. Mijn vader, die altijd druk was, had de middag namelijk uitgetrokken om met mij een wandelingetje te maken. Op de Amsterdamse Singel, bij de bloemenmarkt, kwamen wij professor De Froe tegen, die mij minzaam een hand gaf. Aan alles was te merken dat mijn vader voor De Froe groot ontzag had. Ik dacht dat het aan die professorstitel lag en besloot terstond later als ik groot was die eretitel ook te behalen.

Over De Froe werd bij mij thuis gepraat, net als in veel Joodse gezinnen na de oorlog. Hij immers had Joden 'ontsterd', zoals dat toen genoemd werd, en dat had ook naaste vrienden van mijn ouders het leven gered. Hij deed dat niet alleen, maar samen met al even moedige en vasthoudende verzetsmensen. En hoewel vele honderden mensen bij hem kwamen om zich tijdelijk te laten ontjoodsen en nog veel meer mensen van dit bedrijf op de hoogte moeten zijn geweest of op zijn minst hun vermoedens hadden, is bij mijn weten het geheim desalniettemin goed bewaard gebleven.

De Froe was een goede kennis van mijn vader. Meer dan dat. Meik de Swaan was in oorlogstijd een van de medewerkers van het ondergrondse blad *De Vrije Katheder* ('met daarin opgenomen *De Vrije Kunstenaar*'), een blad dat voortkwam uit het Amsterdams universitair verzet. Na de oorlog werd hij directeur van het weekblad. De Froe trad in september 1944 toe tot de redactie, waarvan hij in het eerste Bevrijdingsjaar de voorzitter was en waarvan hij lid bleef tot 1948, toen de samenwerking tussen linkse partijlozen en partijcommunisten door de CPN onmogelijk werd gemaakt. De Froe schreef met regelmaat in De VK, vooral over de verhouding tussen christendom (hij

kwam uit een gereformeerd gezin) en communisme, en tussen het Westen en de Sovjet-Unie. Fenna van den Burg memoreert in haar proefschrift¹ dat de VK-groep 'niet alleen een redactie, maar tevens in belangrijke mate een vriendenkring vormde. Een kring van mensen, die elkaar ook buiten hun werkzaamheden voor het blad ontmoetten. Een vriendenkring, die iets weg had van een intellectuele clan, met zijn eigen mores, zekerheden én arroganties.' Dat klopt wel met wat mij vagelijk is bijgebleven uit die jaren, toen ik nog maar een klein jongetje was en 's avonds laat wakker schoot van hevig gekrakeel, opstond en in de deuropening van de huiskamer knipperend tegen het licht de grote mensen verwoed met elkaar zag bekvechten. Dat ging dan niet over perikelen en kleinigheden, maar over de grote kwesties van levensbeschouwing en wereldpolitiek

Later heb ik Arie de Froe opnieuw leren kennen als mederedacteur van *De Gids*. Vijftien jaar lang ontmoetten wij elkaar in die Gidsredactie en aan het gezamenlijk diner na afloop. Bij het dessert vertelde De Froe graag zijn macabere anekdotes. Hij was namelijk een wereldautoriteit in de aanleg van begraafplaatsen, zó dat stoffelijke resten zo snel mogelijk zouden verteren. Hij hield er trouwens een aantal – in mijn ogen – nogal malle voorkeuren op na. Zo ried hij zijn vrienden aan om in het Concertgebouw altijd aan het einde van de rij te gaan zitten, zodat je bij de minste intestinale aandrang meteen weg kon. Nú vat ik dit op als een restant van voorzorgen en angsten uit zijn verzetstijd: weg kunnen bij het minste geringste gevaarteken. Er werd bij die vergaderingen en maaltijden van de Gidsredactie heel wat afgepraat, maar ik kan me niet herinneren dat De Froe ooit gewaagde van zijn verzetsverleden. En ik begon er ook niet over, ook niet wanneer mijn vrouw en ik bij hem thuis, of hij met zijn vrouw bij ons, kwamen eten. Hij heeft over die periode bij mijn weten nooit gepraat, behalve, meen ik, in een aflevering in de reeks persoonlijke gesprekken in het tv-programma *Markant*.

1 F. van den Burg (1983). *De Vrije Katheder: een platform van communisten en niet-communisten 1945-1950*, p. 25.

Toch hadden Gidsredacteuren Boebie Brugsma en Ed. Hoornik met hun verzets- en kampverleden en Harry ('Ik bén de Tweede Wereldoorlog') Mulisch, die daar te jong voor was geweest, het strijk en zet over de oorlog, met een teveel aan bravoure dat het tegendeel moest afdekken. Aan De Froe was dat oorlogsverleden niet af te lezen. Hij was de rust en bedachtzaamheid zelve, vriendelijk gezind, goed gestemd, schijnbaar onbewogen en onverstoorbaar. Het zou me niets verbazen als hij nog een heel andere kant had, die hij van de wereld afwendde.

Bij al zijn degelijkheid behield hij iets rebels, iets wat hij misschien zelf 'ondeugend' genoemd zou hebben. Waar in vrede tijd tot verzet geen aanleiding meer was, gunde hij zich af en toe een verzetje. In het titelverhaal van *Paralipomena Orphica* ontmoet Harry Mulisch, nadat hij door een bootsman over de Amstel gezet is, ene Professor Suringar. 'Zijn ogen waren zo melancholisch vriendelijk, dat ik al mijn aandacht nodig had om erin te kijken.' En verderop in het verhaal schrijft Mulisch:

'Wij bleven staan voor een roze marmeren plaat, waarin een rij namen en jaartallen was gebeiteld, van

N. TULP 1636-1651

bovenaan, tot onderaan

A. SURINGAR 1962-

"U heeft het ver gebracht. U staat in het marmer."

Er verscheen een spottend trekje om zijn mond, plotseling deed hij mij aan iemand denken, of aan de afbeelding van iemand, wie wist ik niet.'

Wat Mulisch evenmin wist, maar wat enkele oudere medici in het AMC maar niet vergeten konden, is wat de aanleiding was van dat spottend trekje om Suringars mond. De Froe heeft voor, tijdens en na de oorlog aan de universiteit vele functies bekleed, van assistent tot professor en ten slotte rector magnificus. Maar hoogleraar anatomie, in de rechte lijn van opvolgers van prof. Tulp die nog door Rembrandt is geportretteerd met *De anatomische les*, dat is hij nooit geweest. Wel had hij zijn naam laten beitel

op het laatste marmerplaatje van de rij der anatomen. Dat is hem door een enkele onbenul in de medische staf zo nagehouden dat een erbetoon aan De Froe er een tijdlang door geblokkeerd werd.

De Froe had zo zijn ijdelheden. Ik denk zelfs dat die ijdelheid een nevenkenmerk is van mensen met uitzonderlijke moed: zij hebben een zo hoog zelfbeeld dat zij van zichzelf geen lafheid kunnen verdragen en zijn innerlijk te eerlijk om zichzelf voor de mal te houden met een uitvlucht of een draaierij, waarmee mindere stervelingen zich in zo'n situatie beschermen.

In elk geval, na een bezoek aan de snijzaal gaf Suringar Mulisch stiekem de schedel mee van een ter dood veroordeelde en met die doodskop vervolgt Mulisch zijn Orfische tocht door het dodenrijk in Amsterdam...

Een dwaalspoor.

Bij De Froe leidt dat naar de juiste weg.

Met zijn bentgenoten heeft De Froe tijdens de bezetting de Nazi's met hun eigen waanideeën weten te misleiden. Hij zette zijn rassenkundige expertise in om de Duitse autoriteiten te overtuigen dat volgens hun eigen rassenleer vele Joden helemaal geen Joden waren en dus vrijuit moesten gaan. Die levensgevaarlijke verzetsdaad is voor zover ik weet uniek in de geschiedenis.

De Froe opereerde niet alléén, hij was een verbindende schakel tussen verschillende netwerken, die alle weerstand boden tegen de Naziterreur. Hij was fysisch antropoloog en werkte samen met vakgenoten in het vervaardigen van attesten en rapporten waarin reële feiten met geldige wetenschappelijke argumenten gepresenteerd werden op een manier die de Bezetter ertoe moest brengen om Joden te 'ontsterren' en te 'ontjoodsen', zodat zij in ieder geval uitstel van deportatie kregen. Hij was opgenomen in een medisch universitaire kring rond Woerdeman, Ariëns Kappers en vele anderen. Dat fysisch antropologisch en medisch verzetsmilieu beschrijft in deze bundel Machteld Roede en zij plaatst het in de lange voorgeschiedenis van de biologische benadering van de menselijke soort en in de intellectuele context van de jaren voor en tijdens de Bezetting.

De Froe en zijn medestrijders werkten ook samen met een netwerk van juristen, advocaten, notarissen en rechters die met vervalste documenten en getuigenissen de Nazi's wisten te misleiden om zo Joodse Nederlanders voor deportatie en een wisse dood te behoeden. Derk Venema beschrijft in deze bundel dat juristenmilieu, met als centrale figuur de advocaat van goede zaken Nino Kotting.

De Froe onderhield nauwe banden met een kring van Joden en kunstenaars, meest Joodse of aan Joden geparenteerde kunstenaars die hem bijstonden met vervalsingen, of althans kunstig vervormde portretfoto's, die alweer de indruk moesten wekken dat iemand die als Jood te boek stond ten onrechte zo was geregistreerd. Daarover schrijft Ulli Jessurun d'Oliveira in een relaas waarin zijn vader en zijn tante Elsa op de voorgrond staan.

De pogingen van De Froe en zijn medestanders om de Nazi's te overtuigen dat de 'Portugese' Joden eigenlijk geen joden waren sloten aan op een lange traditie waarin de Sefardische Joden zich trachtten te onderscheiden van de Asjkenazische Joden, die uit Oost-Europa kwamen. Elementen daaruit waren overgenomen in de antisemitische literatuur uit het begin van de 20ste eeuw. Jaap Cohen beschrijft hoe op dat historische onderscheid werd ingespeeld door de Nederlandse Portegiezen met behulp van onderzoeksresultaten geleverd door De Froe.

De tegenspeler van De Froe en zijn vrienden was de Duitser Hans Calmeyer, die als functionaris bij het *Reichskommissariat* besliste wie al dan niet als Jood beschouwd moest worden en dus moest worden weggevoerd en vermoord. André Köbben maakt de balans op van de pennenstrijd tussen de aanklagers en verdedigers van Calmeyer en gaat daarbij ook in op de vraag in hoeverre het de Nederlanders van toen te verwijten valt dat in vergelijking met andere bezette landen zoveel Joodse Nederlanders zijn gedeporteerd.

De Froe was tijdens de oorlog een verbindende figuur tussen uiteenlopende verzetsnetwerken. Van zijn banden met het

verzet (zijn laboratorium diende onder andere als opslagplaats voor wapens van de illegaliteit) is weinig of niets bekend. Een eerbetoon aan Arie de Froe is een eerbetoon in meervoud, een saluut aan al die mensen die met hem hun leven waagden en die hun leven aan elkaar toevertrouwden.

Van protestantse komaf heeft de Froe het fijn christelijk erfgoed ingebracht in zijn verzetswerk, maar van zijn religieuze ontwikkeling is niets geboekstaafd. Hij was in zijn latere jaren vooral geïnspireerd door de wijsbegeerte en geïnteresseerd in de raakvlakken tussen filosofie en wetenschap. In zijn colleges aan de Universiteit van Amsterdam, die door de studenten gretig bezocht werden, voelde hij zich vrij om de grote, de grootste vragen aan te snijden. Hij aarzelde niet om ethische en existentiële overwegingen te berde te brengen in samenhang met biologische en maatschappelijke inzichten. Het moet zijn studenten soms geduizeld hebben. Misschien dat zijn bedachtzame manier van formuleren sommige jonge toehoorders, net uit lab en snijzaal, toen wat zweverig voorkwam. Maar ze waren ook geboeid en gefascineerd, want zoiets kregen ze toen in de opleiding nergens anders te horen: 'Wij hebben een uitdagend bewustzijn'.

Als rector magnificus van de UvA trad De Froe aan in de moeilijke periode kort na de Maagdenhuisbezetting. Zijn rectoraat werd gekenmerkt door een soepel streven om de partijen tot elkaar te brengen én door een heel duidelijke markering van de grenzen die hij daarbij wilde aanhouden.

De Froe schreef een leerboek over de wetenschappelijke methode: *Van Waarneming tot Oordeel; een bezinning op de werkwijze en de betekenis van de wetenschap voor maatschappij en geestesleven* (1951), een diepgravend werk van ontzagwekkende reikwijdte, vaak eigenzinnig, soms onverwacht geestig en ook heel nuchter en praktisch. Hij publiceerde talloze artikelen over een verbluffende verscheidenheid aan onderwerpen. Een aantal van die stukken is gebundeld in *De mens, een vraag zonder antwoord* (1977) en *Het Waarmerk van de Mens; essays over wetenschap en wijsbegeerte* (1988). Daarin toont hij zich een evenwichtig en afstandelijk auteur, met een nu wat achterhaald aandoende,

somtijds ietwat plechtstatige schrijftrant. Wat frappeert is de vrijheid die De Froe neemt: hij laat zich aan geen discipline grens iets gelegen liggen. Hij vraagt zich van alles en nog wat af en komt door zijn grote belezenheid en beschouwelijke houding tot eigengereide antwoorden die toch diep verankerd zijn in de filosofische en de theologische traditie, geschraagd door gedegen en brede wetenschappelijke kennis, vooral ontleend aan de biologie en de geneeskunde.

Met zijn omvattende visie, zijn pogen om heel de mensheidsgeschiedenis en alle kennisgebieden in een breed verband te vatten, was hij in die jaren ouderwets én, achteraf, zijn tijd vooruit. Hij zou zich heel goed thuis gevoeld hebben in de huidige school van de 'big history', waarin de geschiedenis van de kosmos en de aarde daarin, de evolutie van het leven op die planeet en daarbinnen weer de geschiedenis van de menselijke soort in één alomvattend verhaal worden samengebracht. Als auteur is De Froe toe aan een kritische herwaardering die vast nog wel eens komen zal.

Pas in de laatste jaren is de belangstelling voor De Froe en zijn strijdmakkers in academische kring weer opgeleefd. Waarom heeft het zo lang geduurd?

Het lijkt soms of de Tweede Wereldoorlog elk jaar een beetje dichterbij komt; er wordt nu meer dan ooit herdacht. Maar voor zover ik weet heeft de Universiteit van Amsterdam eerder nooit aandacht besteed aan het verzetsverleden van haar voormalig hoogleraar en rector magnificus. Het blazoen van de Universiteit van Amsterdam in oorlogstijd was wat dof, het presidium heeft toentertijd wel heel soepel meegebogen met de bezetter en ook heel wat docenten hebben zich op de vlakte gehouden, een enkeling is verder afgegleden.

In De Froe kan de Universiteit van Amsterdam zich terugvinden. Hij was 'goed'. Wie toen 'fout' was is vergeten, doodgezwegen. Er waren in de naoorlogse jaren een paar hoogst pijnlijke affaires rondom collaborerende proffen. Maar over de UvA in oorlogstijd is het laatste woord nog niet gezegd. Dat komt nog wel, want om te weten hoe een institutie functioneert onder heel hoge druk is

nog altijd de Bezetting de beste leerschool achteraf. Zoals alle oorlogsverhalen is ook de historie van de UvA, de studenten en docenten, complex, vol verwikkeling, tegenstelling en strijdigheid, niet 'grijs' maar juist veelkleurig, bont gevlekt.

Vandaag de dag gaat het in de discussie over 'wetenschappelijke integriteit', die heel dicht ligt bij persoonlijke en maatschappelijke integriteit, maar daar nooit helemaal mee samenvalt. In die oorlogsjaren ging het om menselijke integriteit. Iedereen kan maar het beste hopen dat die vuurproef hem of haar bespaard zal blijven. Nu lijkt dat allemaal heel ver af van de actuele wetenschapspraktijk, waarin het gaat om ontbrekende voetnoten, verzonnen onderzoeksgegevens en gefingeerde publicaties. Toen ging het letterlijk om leven en dood.

Heel veel hoogleraren, docenten en studenten gingen wel degelijk in het verzet tegen de Nazi's, velen hebben daarbij hun leven gewaagd en velen zijn daarom opgepakt, gefusilleerd of afgevoerd naar concentratiekampen, en een groot deel is daar omgekomen of afgemaakt. Heel veel Joodse studenten en docenten werden weggevoerd en vermoord. De Universiteit van Amsterdam heeft in die oorlogsjaren zeer velen verloren én heel veel.

Misschien kunnen ook instituties getraumatiseerd raken en is de UvA daar nu pas van aan het herstellen.

De daden van De Froe beschouw ik als de meest nobele vorm van verzet. Zijn verzet was een intellectuele kunstgreep, waarbij hij als geleerde de verdwazing van de oppermachtige tegenstander zelf gebruikte om hem althans voor even buiten spel te zetten. Wat Weinreb pretendeerde, deed De Froe. Hij was belangeloos. Hij hield zich aan het *primum non nocere* van de arts: hij heeft niemand geschaad en honderden het leven gered.

De Froe zei zelden of nooit iets over zijn verzetsverleden, maar liet zich tegenover Presser eens ontvallen dat wat hij gedaan had 'te weinig was'.

Naar het refrein uit het ritueel van de seideravond: 'Dajenoe', weinig genoeg.